

ПРАВОВИЙ ЗМІСТ МЕНТАЛІТЕТУ

© Коваль І. М., 2015

Розглянуто поняття менталітету в контексті міждисциплінарного підходу. Розкрито основні компоненти та чинники формування менталітету. Проаналізовано поняття правового менталітету.

Ключові слова: менталітет, ментальність, правовий менталітет.

І. М. Коваль

ПРАВОВОЕ СОДЕРЖАНИЕ МЕНТАЛИТЕТА

Рассматривается понятие менталитета в контексте междисциплинарного подхода. Раскрыты основные компоненты и факторы формирования менталитета. Проанализировано понятие правового менталитета.

Ключевые слова: менталитет, ментальность, правовой менталитет.

I. M. Koval

LEGAL CONTENT OF MENTALITY

In the article the concept of mentality in the context of a multidisciplinary approach. The basic components and factors of mentality. We analyze the concept of legal mentality.

Key words: mentality, mentality, legal mentality.

Постановка проблеми. У зв'язку із сучасними суспільними трансформаціями, всеохопним процесом глобалізації дослідницькі акценти зміщуються на феномени, які досі не становили наукового інтересу. Одним із таких феноменів є менталітет. Вивчення цього феномену залишається актуальним, оскільки саме через призму менталітету можна вивчити подальший розвиток і місце тієї чи іншої держави серед цивілізованих країн світу, що сьогодні важливо для України. Для цього потрібно розглянути поняття менталітету, з'ясувавши, яке значення у нього укладається.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблему менталітету та правового менталітету у науковій літературі досліджували і українські, і зарубіжні вчені. Відомими у цій сфері є праці Р. Байніязова, О. Бандури, М. Козюбри, А. Колодія, Ю. Лободи, Д. Меньяло, О. Мордовцева, Ю. Оборотова, С. Овчиннікова, М. Панова, О. Петришина, В. Синюкова, Ю. Тодики.

Формулювання цілі статті. Виробити теоретичні підходи до визначення особливостей менталітету, його основних компонентів та чинників формування.

Виклад основного матеріалу. Виникнення терміна “менталітет” деякі вчені пов'язують із латинським словом “mens” і близьким до нього “mentalis” (mens, mentis – розум), яке зародилося у мові середньовічної схоластики [1, с. 25].

Інші вчені припускають, що менталітет походить від французького еквівалента “mentalite”, що означає “світосприйняття” [2, с. 19].

У більшості європейських країн цей термін почав активно використовуватися в науковій літературі лише з середини XIX століття і звучить різними мовами майже ідентично. Приміром, у французькій мові “mentalite” – це спрямування думки, розуму, склад розуму. Англійською мовою

“mentality” – це розвиток розуму, склад розуму, німецькою “die mentalität” – склад розуму, образ мислення, спосіб мислення [3, с. 158].

Сам термін “менталітет” вживав американський філософ Ральф Емерсон (1856 р.). Мислитель розкрив зміст поняття менталітету під час вивчення основного метафізичного значення душі як першоджерела цінностей та істин. У результаті поняття “менталітет” почали використовувати представники соціології та інших напрямів філософії, зокрема неокантіанства, феноменології, психоаналізу [4, с. 19].

Тлумачний словник української мови визначає менталітет як “сукупність психічних, інтелектуальних, релігійних, естетичних і т. ін. особливостей мислення народу, соціальної групи або індивіда, що проявляються в культурі, мові, поведінці” [5, с. 518].

У сучасних англійських словниках термін “mentality” інтерпретується так: “якість розуму, характерна для окремого індивіда чи класу індивідів”; “узагальнення усіх характеристик, які розрізняють розум”; “спосіб чи сила розуму”; “образ думок, напрям чи характер мислення”; “сума розумових здібностей та можливостей” [6, с. 28]. Як бачимо, менталітет і в українській, і в зарубіжній словниково-довідковій літературі асоціюється із процесом мислення, яке ототожнюється з певним соціумом чи окремим його представником.

Зарубіжні літературні джерела містять й інші визначення менталітету, наголошуючи, що менталітет – це те, що зумовлює розвиток суспільних відносин. Наприклад, Д. Філд підкреслює, що “менталітет – стійкий склад розуму, який має якщо не логічну форму, то системний характер, оскільки корениться в матеріальному житті та розповсюджується серед значної частини населення, безпосередньо впливає на економічні, соціальні та політичні відносини” [7, с. 8].

Необхідно вказати, що поняття “менталітет”, яке використовували західні вчені, трактувалося настільки неоднозначно, що Ж. Ле Гофф запропонував змиритися з цією невизначеністю, оскільки, на думку дослідника, “саме в ментальності відображається його всеохопність і багатозначність” [8, с. 40].

У західній літературі “менталітет” використовується для позначення найрізноманітніших феноменів. У зв’язку з цим низка вітчизняних учених наголошують на тому, що спиратися стосовно цього питання тільки на зарубіжну літературу було б неправильно [9, с. 10]. Саме через невизначеність, відсутність чіткого формулювання поняття “менталітет” в літературі немає його однозначного тлумачення. Для цього найчастіше використовуються “зручніші” поняття, наприклад, “національний характер”, “традиції”, “національна свідомість” тощо.

Для глибшого дослідження поняття менталітету, на нашу думку, потрібно використати міждисциплінарний підхід, оскільки менталітет є предметом вивчення філософії, культурології, соціології, соціальної історії, психології, теорії та філософії права,

Філософське осмислення менталітету має особливості: з погляду онтології – як реальний феномен, що об’єктивно існує, і з погляду гносеології – як теоретичний конструкт, інструмент дослідника, змодельований з метою повнішого прояснення складного суспільного комплексу [10, с. 125–127].

На думку Р. Лубського, в сучасній філософській і науковій літературі сформувалися три підходи до визначення поняття “менталітет”. У першому менталітет розглядається як сукупність повсякденних уявлень, символічних образів і цінностей. Другий підхід акцентує, навпаки, на його колективно несвідомих компонентах. У межах третього підкреслюється, що менталітет – це сфера як свідомого, так і несвідомого. Свідомі елементи менталітету нерозривно пов’язані зі сферою несвідомого, яке може розглядатися винятково як колективне [6, с. 16].

Як бачимо, вищеперелічені наукові погляди на феномен менталітету частково відрізняються, але домінантним, а отже, об’єднуючим елементом цих підходів до тлумачення поняття “менталітет” є сфера несвідомого. Це дає підстави стверджувати про те, що менталітет – це відображення у вчинках і діях людей тих несвідомих складових, які сформувалися у них мимовільно, під впливом життєвого досвіду інших.

Заслуговує на увагу в цьому контексті думка М. Булатова, який вважає, що менталітет – це усталений склад думок, характерний для окремого народу, етносу, групи людей. Йому відповідає

душевний стан і духовний розвиток людини, оскільки вони супроводжуються мисленням. За Гегелем, мислення, розум становлять сутність духу. Менталітет – це живе мислення, тобто таке, що пронизує все життя людини, яка входить до певної спільноти. Цим воно відрізняється від наукового мислення, яке здебільшого для всіх однакове [11, с. 272].

Дослідник підкреслює умовні межі менталітету, які варіюють між народом, етносом, групою людей. Відповідно, максимально влучним, на наш погляд, є охарактеризування М. Булатовим феномену менталітету як “живого мислення”, адже справді, менталітет – явище не статичне, а динамічне. Воно розвивається водночас із еволюцією людського мислення та самоусвідомлення. Заслуговує на увагу і психологічне обґрунтування менталітету. Так, сучасний мислитель Н. Хамітов розглядає ментальність як душевну настроєність особистості чи суспільства, що визначає світогляд і світосприймання, зумовлює єдність культурних традицій. Це складна та суперечлива взаємодія установок, стереотипів, розумових і образних комплексів, які є в колективному несвідомому, з архетипами культури [12, с. 125]. Н. Хамітов простежує основну сферу, у якій відбувається формування менталітету – психіка, точніше – не усвідомлений особистістю її рівень. На цьому водночас акцентують такі дослідники, як Л. Крупник та Л. Асланов. Л. Крупник підкреслює, що менталітет – поняття для позначення глибинного рівня людського мислення, яке не обмежується сферою усвідомленого і сягає в несвідоме [13, с. 120]. Відповідно, на думку Л. Асланова, менталітет – це своєрідна пам’ять народу про минуле, психологічна детермінанта поведінки мільйонів людей, які мислять і діють відповідно до історично сформованого коду. Менталітет – глибинний рівень колективного та індивідуального пізнання [14, с. 63].

Науковець Н. Небилиця, дотримуючись міждисциплінарного підходу до визначення терміна “менталітет”, пропонує виділяти психологічний, антропологічний та філософський підходи до визначення ментальності. Специфікою психологічного підходу, за визначенням дослідника, є “по-перше, розкриття менталітету як характеристики індивідуальної свідомості, по-друге, рефлексія індивідуумом навколишньої реальності як основного способу ментального прояву, по-третє, підкреслення ролі, яку грає культура в даному середовищі як основний фактор, що формує менталітет. Антропологічний підхід пропонує розглядати менталітет як систему відносно стійких стереотипів, які відбивають статистичні властивості соціального типу, що складався в процесі становлення людської поведінки. Особливість філософського тлумачення полягає в тому, що менталітету приділяється функція інтерпретаційної моделі, яка виражає одну із сторін буття соціальних спільностей [10, с. 125–127].

Існує також і культурологічний підхід до поняття менталітету. Так, на думку Т. Ярошенко, ментальність – це природна, порівняно цілісна сукупність думок, вірувань, навичок духу, яка створює картину світу і скріплює єдність культурних традицій чи певної спільноти. Ментальність здебільшого розглядається як особливий тип мислення, що відображає звички, пристрасті, колективні емоційні стереотипи тощо. Вона має достатньо стійкий характер, коріниться переважно у традиціях культури, соціальних структур і всього середовища проживання особи або соціальної групи, спільноти й характеризує відповідно специфічні рівні індивідуальної та колективної свідомості [15, с. 249]. З цього визначення бачимо, що культурологічне тлумачення менталітету ґрунтується на положенні про людину як частину культури.

Історики під поняттям менталітету розуміють сукупність соціально-психологічних настанов, автоматизмів та навичок свідомості, які формують способи бачення світу та уявлення людей, що належать до тієї чи іншої культурної спільноти. Як будь-який соціальний феномен, ментальності історично мінливі, але зміни в них відбуваються дуже повільно. Спільною рисою менталітету, на відміну від доктрин та ідеологічних конструкцій, що становлять собою завершені та осмислені системи, є її відкритість та незавершеність. Ментальності виражають не стільки індивідуальні настанови кожного з людей, скільки позаособистісний бік суспільної свідомості. Суб’єктом ментальності є не індивід, а соціум [16, с. 615].

Соціологи під поняттям ментальності розуміють сукупність уявлень, поглядів, почувань спільноти людей, певної епохи, географічної області та соціального середовища, особливий психологічний склад суспільства, що впливає на історичні та соціальні процеси. Ментальність

характеризує специфіку суспільної свідомості відносно суспільної свідомості інших груп людей, як правило, коли йдеться про великі групи – етнос, націю чи соціум [17, с. 222].

Психологи також звертаються до категорії менталітету, зокрема виділяють ментально-психічну складову в психіці людини. Під цим поняттям розуміють психоенергетичний потенціал, який утворився в процесі життєдіяльності етносу від зародження до наших днів і передається через несвідомий рівень кожному етнофору [18, с.73].

Правники ж виділяють поняття “правовий менталітет” В. Коваленко підкреслює, що правовий менталітет – це світосприйняття тієї чи іншої соціальної групи, класу, нації, народу і суспільства держави, права, способу їх існування і функціонування. Він відображає особливу роль правової та політичної реальності в житті суспільства. Правовий менталітет – це стан розуму колективного суб’єкта політики стосовно шляху і способу реформування права і держави, їхніх структурно-функціональних компонентів (правової системи, форми правління, політичного режиму, функцій права і держави тощо). Правовий менталітет соціальної групи, класу, народу, нації визначається матеріальними умовами їхнього життя, рівнем розвитку суспільства загалом, впливом на склад його мислення світового суспільства. Залежно від ситуації, що склалася, правова ментальність того чи іншого суспільства може істотно впливати на державно-правовий розвиток суспільства [19, с. 20].

На нашу думку, правовий менталітет – це історично зумовлене, довільне ставлення групи людей до напрямів розвитку законодавчої сфери, виокремлення людиною себе та своєї участі у процесі правозастосування.

Окрім цього, з усієї різноманітності визначень менталітету, на думку Т. Полякової, можна виокремити декілька його типів: історичний, нормативний, психологічний, структурний, генетичний, політолого-соціологічний, політичний, культурологічний [20, с. 33].

На нашу думку, менталітет – це підсвідомі здобутки історично сформованої духовної функції нації, рушійна сила якої підпорядкована законам Природи.

До компонентів менталітету зараховуємо: підсвідомість, історичну пам’ять нації, дух нації, природно-правове підпорядкування спрямованості нації. Розглянемо кожен із компонентів.

Першим компонентом є сфера підсвідомості. Менталітет глибоко укорінений в сфері підсвідомого. Під поняттям підсвідомості розуміють сукупність психічних процесів і станів, що перебувають поза сферою свідомості, недоступні для безпосереднього суб’єкта досвіду та виявляють себе відкрито тільки в особливих випадках (наприклад, у помилкових діях, у сновидіннях тощо) [21, с. 32]. Найбільший внесок у розроблення проблем підсвідомості зробили З. Фрейд і К. Юнг. К. Юнг, виділяючи поняття колективного несвідомого, вважав, що воно розвивається не індивідуально, а успадковується. Воно складається з преекзистемних форм, архетипів, які можна усвідомити вторинно і які надають змістам свідомості точно окресленої форми [22, с. 65]. Першоосновою менталітету є архетипи, які проявляють себе як символи у міфах, казках, фольклорі, обрядах, традиціях.

Підсвідомість діє синергетично, на відміну від менталітету, який не завжди проявляється синергетично.

Коли відбувається деформація підсвідомості, менталітет не змінюється, змінюється ментальність.

Другим компонентом є історична пам’ять нації. Менталітет – історично сформована категорія. Щоб дослідити історичну сформованість менталітету, потрібно звернутись до історичної пам’яті та історичної свідомості.

Історична свідомість – це сукупність міфологічних, фольклорних, історико-художніх, наукових цінностей, кількість і зміст яких відповідають системі видів духовної діяльності суспільства в історичному поступі. Також в історичну свідомість входять такі важливі її компоненти: соціальна пам’ять, історичні факти, історичні закони, суспільно-історичні передбачення та суспільні ідеали. У сукупності історична свідомість є певною формою суспільної свідомості, що містить буденно-практичні (відчуття, сприйняття, уявлення, емоції, традиції) і теоретичні (ідеї, концепції, погляди, принципи) знання, цінність яких у відповідні історичні епохи та на відповідних історичних етапах розвитку людства рівномірна [23, с. 271].

Історична пам'ять етносу – найважливіший компонент духовної культури етносу, який дає змогу підтримувати неперервність етнічної еволюції, спадковість культури етносу і передавання її наступним поколінням [24, с. 220].

Історична пам'ять вибудовує у нас наш менталітет, визнаючи нашу приналежність до того чи іншого етносу.

Зміна історичної пам'яті призводить до часткової зміни менталітету.

Менталітет крізь призму історії проявляє себе в індивідуальній та колективній поведінці людей, в побуті, звичаях, традиціях, віруваннях, міфах тощо.

Ми пізнаємо менталітет через історичну пам'ять.

Третім компонентом є дух нації. Дух людини – це інтелект, здібності, мета, принципи, воля (духовна, бо ще є й тілесна), логічний аспект і все те, що виходить з інтелекту, розуму, з принципів розумового життя, з думки. Це означає, що дух пов'язаний з думками людини, її інтелектом, розумом, мозком [25, с. 53].

Менталітет тісно пов'язаний з духом, як і дух з менталітетом. Менталітет пронизує всі форми духу і є його частиною, так формується людський світогляд.

Четвертим компонентом є природно-правове підпорядкування спрямованості нації. Життя поза природою, недотримання її законів не видається можливим.

Можна говорити про стійкість (усталеність) ментальних структур від природи.

На думку американського філософа Р. Емерсона, природа повинна просвітити й піднести людину, зарядивши її етичною й естетичною духовністю...людина має сконцентрувати свої зусилля на читанні, розшифруванні й переживанні божественного тайнопису природи [26, с.110].

Формується менталітет пасивно-синергетично, але різні сили намагаються активно впроваджувати деякі чинники. Одним із таких чинників є географічне розташування та природні умови держави. Так, ще з часів Геродота залишилось чимало свідчень, які дають нам можливість сформулювати уявлення про поведінку та характер давніх народів. Коли розпочалася епоха великих географічних відкриттів, увага до менталітету зростає ще більше, оскільки почали складатися економічні відносини між невідомими доти країнами. А вже у XVIII один із французьких просвітителів Ш. Л. Монтеск'є висунув ідею географічного детермінізму. У своїй праці про “Дух законів” він зазначав: “необхідно, щоб закони відповідали природі... вони повинні відповідати фізичним властивостям держави, її клімату – холодному, жаркому чи поміркованому, якості ґрунту, її розташуванню, розміру, способу життя її народу...” [27, с.180]. На нашу думку, вплив географічного чинника на формування менталітету Ш. Л. Монтеск'є злегка перебільшує, проте цей аспект не можна й недооцінювати. Вплив природи на менталітет людини досліджував український природознавець П. Тутківський. Він зазначав: “Через рельєф, ґрунти, гідрографію і клімат поверхні є впливи на флору, а через неї і на фауну, а через усі ті елементи ландшафту і на побут, культуру, сільське господарство, екологічну і духовну діяльність людини” [28, с.287]. Отже, можна зробити висновок, що вплив природного середовища на менталітет є значним.

Іншим чинником є національно-етнічний. Говорячи про національно-етнічні чинники формування менталітету, насамперед потрібно звернутися до поняття нації. Нація (від лат. *patio* – плем'я, народ) – це тип етносу, що виникає історично; соціально-економічна і духовна спільність людей з певною психологією і самосвідомістю [23, с. 394]. Нація виникає на основі народності. Всі народності упродовж історії формуються по-різному залежно від політичних, економічних, соціальних, культурних, географічних та інших умов. Кожна народність в процесі такого розвитку формує свій менталітет.

Ще одним чинником є сім'я. Сім'я є однією з першооснов формування менталітету. Так, саме в сім'ї закладаються ментальні особливості дитини. Ці ментальні особливості залежать від правильного виховання дитини в сім'ї, її загального духу, який створюють самі батьки. Педагог В. Сухомлинський пише: “Дитина – це дзеркало морального життя батьків. Найцінніша моральна риса гарних батьків, яка передається дітям без особливих зусиль, – це душевна доброта матері та батька, вміння робити добро людям” [29, с. 72].

Висновки. Отже, під поняттям менталітету слід розуміти підсвідомі здобутки історично сформованої духовної функції нації, рушійна сила якої підпорядкована законам Природи.

1. Ануфриев Е. А. *Российский менталитет как социально-политический и духовный феномен* / Е. А. Ануфриев, Л. В. Лесная // *Социально-политический журнал*. – 1997. – № 3. – С. 16–27.
2. Гуревич А. Я. *Проблема ментальностей в современной историографии* / А. Я. Гуревич // *Всеобщая история: дискуссии, новые подходы*. – М. – 1989. – № 1 (24). – С. 75–89.
3. Пушкарев Л. Н. *Что такое менталитет? Исторические заметки* / Л. Н. Пушкарев // *Отечественная история*. – 1995. – № 3. – С. 158–166.
4. Шаронова Е. А. *Менталитет личности: философско-этический анализ: дисс. ... канд. филос. наук* / Е. А. Шаронова. – Уфа, 1999. – 148 с.
5. Великий тлумачний словник сучасної української мови / за ред. В. Т. Бусела. – К.: Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2001. – 1440 с.
6. Лубский Р. А. *Политический менталитет: методологические проблемы изучения и российские реалии: дисс. ... канд. фил. наук* / Р. А. Лубский. – Ростов н/Д., 1999. – 190 с.
7. Филд Д. *История менталитета в зарубежной исторической литературе* / Д. Филд // *Менталитет и аграрное развитие России (19–20 ст.): материалы международной конференции*. – М., 1996.
8. *История ментальностей. Историческая антропология. Зарубежные исследования в обзорах и рефератах*. – М., 1996. – 225 с.
9. *Ментальность россиян. Специфика сознания больших групп населения России*. – М., 1997. – 474 с.
10. Небилиця Н. В. *Менталітет як світоглядна та теоретична проблема* / Н. В. Небилиця // *Культура народів Причорномор'я: научный журнал / Крымский науч. центр НАН Украины и МОН Украины, Межвуз. центр “Крым”*. № 51 – Симферополь, 2004.
11. Булатов М. О. *Філософський словник* / М. О. Булатов. – К.: Стилос, 2009. – 575 с.
12. Хамітов Н. *Філософський словник. Людина і Світ* / Н. Хамітов, С. Крилова. – К.: КНТ, Центр навчальної літератури, 2007. – 264 с.
13. Крупник Л. О. *Історія України: формування етносів, нації, державності* / Л. О. Крупник. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 216 с.
14. Асланов Л. А. *Менталитет и власть. Русская цивилизация. Кн. 1* / Л. А. Асланов. – М.: ТЕИС, 2009. – 557 с.
15. *Культурологія: енциклопедичний словник / ред., вступ. ст. Володимир Петрович Мельник*. – Львів: Видавництво Львівського університету ім. І. Франка, 2013. – 506 с.
16. *Енциклопедія історії України: у 10 т. / ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін.* – К.: Наук. Думка, 2009. – Т. 6: Ла-Мі. – 784 с.
17. *Соціологічна енциклопедія / уклад. В. Г. Городяненко*. – К.: Академвидав, 2008. – 456 с.
18. Варій М. Й. *Психологія: навч. посіб.* / М. Й. Варій. – [2-ге вид.]. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 288с.
19. Коваленко А. И. *Краткий словарь-справочник по теории государства и права* / А. И. Коваленко. – М., 1994. – 96 с.
20. Полякова Т. М. *Менталитет полиэтнического общества как фактор политического процесса в России: дисс. ... докт. полит. наук* / Т. М. Полякова. – М., 1998.
21. *Велика сучасна енциклопедія. у 10 Т. Т. 8. П-С* / уклад. А. С. Івченко. – Харків: Книжковий Клуб “Клуб Сімейного Дозвілля”, 2013. – 352 с.
22. Юнг К. Г. *Архетипи і колективне несвідоме / переклад з німецької Катерина Котюк; редактор українського видання Олег Фешовець*. – Львів: Астролябія, 2013. – 588 с.
23. *Філософія політики: короткий енцикл. словник / авт.-упоряд.: Андрущенко В.П. та ін.* – К.: Знання України, 2002. – 670 с.
24. *Психологія національного характеру: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений* / Ю. П. Платонов. – М.: Академия, 2007. – 240 с.
25. Сливка С. С. *Філософія права: навч. посіб.* – Львів: УДУВС, 2006. – 136 с.
26. Emerson R.W. *Selected Essays / Ralph Waldo Emerson*. – N.Y.: Longmans. 1982. xxx, 379 p.
27. *Правовая мысль: Антология: учеб. пособие для студентов вузов / науч. ред.-сост. В.П. Малахов*. – М.: ЮНИТИ – ДАНА: Закон и право, 2011. – 903 с.
28. Тутківський П. *Загальне землезнавство* / П. Тутківський. – К.: Держвидав України, 1927. – С. 496.
29. *Сухомлинський В. Серце віддаю дітям*. – Акта, 2012. – 537 с.